

Sommaire — Inhoud

R. DE KEYSER. Het boekenbezit en het boekengebruik in de seculiere kapittels van de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen	9
J.-P. DEPAIRE. Les incunables dans les anciennes bibliothèques des Croisiers de Huy, de Liège et de Namur	69
Fr. GERITS. Boekenbezit en boekengebruik in de middeleeuwse Premonstratenzerabdijen in de Nederlanden	79
J. P. GUMBERT. Over Kartuizerbibliotheken in de Nederlanden	159
A. HOSTE. Handschriftenbezit en boekengebruik bij de Benediktijnen en Benediktinessen in West-Vlaanderen, tot ca. 1550	187
M.-Th. ISAAC. Les livres imprimés au XV ^e siècle dans les catalogues de manuscrits publiés par Sanderus	207
H. LANSINK. Bücher und Bibliotheken bei den Karmeliten der niederdeutschen Provinz im Mittelalter	225
W. LOURDAUX. Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten	247
J. MACHIELS en P. VAN PETEGHEM. Kan men het incunabelbezit in Zuidnederlandse kloosterbibliotheken tot rond 1500 samenstellen op grond van de herkomstvermelding ?	327
H. OOMS. Boek en boekenbezit bij de Minderbroeders in de Nederlanden tijdens de middeleeuwen	367
Chr. PIÉRARD. Quelques exemples de possession et d'usage de livres manuscrits et imprimés, à Mons, avant 1500	387
A. H. THOMAS. Boekenbezit en boekengebruik bij de Dominicanen in de Nederlanden vóór ca. 1550	417
K. G. VAN ACKER. Incunabelen in de bibliotheek van Sint-Baafs in 1572, volgens de catalogi van Gent, Brussel en Lokristi	477
É. VAN BALBERGHE. Les critères de provenance des manuscrits de Parc	526
A. VAN BELLE. Het boekenwezen aan de Leuvense universiteit in de XVde eeuw	543
P. VAN DEN BOSCH. De bibliotheken van de Kruisherenkloosters in de Nederlanden vóór 1550	563

D/1974/1080/2

met dank van de toezicht en uw werk
(zie p. 165, 182), en met vriendelijke groeten,
J. P. G.

OVER KARTUIZERBIBLIOTHEKEN IN DE NEDERLANDEN

door

Dr. J. P. GUMBERT (*)

Weinig kloosterorden hebben zozeer de reputatie, belangstelling voor het boek te hebben, als de Kartuziers; van weinigen is ook zulk een concreet aanwijsbare invloed uitgegaan. Voor wij ons met de boeken der Kartuziers gaan bezighouden, willen wij eerst enige aandacht aan een meer algemene beschouwing van *Bücherliebe und Bücherpflege bei den Kartäusern* (1) wijden.

De roem der Kartuziers berust niet zozeer op incidentele teksten als het *Informatorium bibliothecarii Carthusiensis* van Georgius Carpentarius (2), of op verspreide testimonia in de *Consuetudines* en in archiefstukken; zulke gegevens zijn voor haast elke orde bijeen te brengen. Het bijzondere der Kartuziers ligt veeleer ten eerste in een vermaarde uitvoerige passage in de *Consuetudines*, ten tweede in enkele uitlatingen van tijdgenoten, ten derde in een uitzonderlijke rijkdom van voorzieningen voor het waarborgen van de zuiverheid der teksten, ten vierde in een aantal indrukwekkende bibliotheekcatalogi, en tenslotte — voor de Nederlanden — in een vrij groot aantal bewaarde handschriften.

Wat allereerst de passage in de *Consuetudines* betreft (3): zij

(*) Thorbeckestraat 4, N-Leiden.

(1) P. LEHMANN, *Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern*, in *Miscellanea F. Ehrle*, t. 5 (*Studi e Testi*, 41), 1924, p. 364-389; ook in LEHMANN, *Erforschung des Mittelalters*, t. 3, 1960, p. 121-142. — Zie verder in het algemeen o.a. K. O. MEINSMAN, *Middeleeuwse bibliotheken*, 1902, o.a. p. 154 e.v., 249 e.v., 275 e.v.; H. SCHREIBER, *Die Bibliothek der ehemaligen Mainzer Kartause*; H. J. J. SCHOLTENS, *Iets over de aanleg van boekerijen bij de Kartuziers*, in *Huldeboek Pater B. Kruitwagen aangeboden*, 1949, p. 372-388; A. DE MEYER-J. M. DE SMET, *Guigo's « Consuetudines » van de eerste Kartuziers*, (Med. Kon. Vl. Acad.), Brussel, 1951; J. P. GUMBERT, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen 15. Jahrhundert* (voorlopige editie Leiden 1972; volledige editie in voorbereiding).

(2) G. CARPENTARIUS, *Informatorium bibliothecarii carthusiensis (...) in Basilea minori*, ed. L. SIEBER, Bazel, 1888.

(3) Het is *Consuetudines* 28, geformuleerd door Guigo ca. 1125; zie DE

bestaat uit een meer technisch en een meer theoretisch deel. In het eerste wordt, onder de *utensilia celle*, d.w.z. de essentiële inrichting van een kartuizerwoning, een volledige (althans vermoedelijk als volledig bedoelde) opsomming van twaalfde-eeuws kopiïstengereedschap gegeven (4). Deze opsomming zal ons hier niet bezighouden : hoewel zij tot de reputatie der Kartuizers als boekenvrienden heeft bijgedragen, wordt ons begrip van hun functie als zodanig er niet door bevorderd. Belangrijker is in dit opzicht het vervolg van deze tekst : het geval, dat een monnik de tijd voor zijn verplichte handenaarbeid aan een andere vaardigheid wil besteden en dus ander gereedschap nodig heeft, is een uitzondering, *want bijna allen die wij opnemen leren wij, zo mogelijk, schrijven* (uiteraard wordt hier niet elementair schrijfonderricht, doch training in boek-kalligrafie bedoeld). Het kopiëren als de normale handenaarbeid van de monnik te zien, was voor de twaalfde eeuw allermint ongewoon (5) ; maar het zal zelden zo expliciet zijn geformuleerd in een tekst, die voorbestemd was om een grondtekst van de orde te worden. Een streven naar nauwgezet, ja angstvallig bewaren van het contact met de oudste opzet is een van de kenmerkende trekken van de Kartuizers ; dat zij hierdoor onophoudelijk met deze passage werden geconfronteerd, heeft ongetwijfeld bijgedragen tot hun uitzonderlijke positie in de latere Middeleeuwen.

Onze passage gaat verder : de Kartuizer krijgt ter lezing twee boeken uit de bibliotheek en wordt aangemaand er voorzichtig mee om te gaan. *Want wij willen dat boeken, de onvergankelijke ziele-spijs, met grote zorg bewaard, met grote ijver vervaardigd worden, opdat wij met de handen Gods woord verkondigen, nu wij het met de mond niet kunnen doen. Zoveel boeken immers als wij schrijven, zoveel herauten maken wij die voor ons de waarheid verkondigen ; en wij hopen van God het loon te ontvangen voor al degenen die daardoor of van dwaling zijn teruggebracht of in het ware geloof zijn gevorderd, voor allen ook die of tot berouw over hun zonden of*

MEYER-DE SMET, p. 35 n. 2, 58. De tekst is onveranderd overgenomen in de *Statuta antiqua*, II 16, van 1259.

(4) Zie bv. W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, 3de uitg., 1896, p. 207, 211 e.v.

(5) Wij hoeven hier niet in te gaan op de lange traditie van deze opvatting, die tot het vroegste monachisme teruggaat.

ondeugden of tot verlangen naar het hemelse vaderland zijn gekomen (6).

Deze vermaarde passage toont de Kartuizers als schakels in een traditie, die van de late Oudheid tot het einde der Middeleeuwen reikt. Het is echter geen rechtlijnige traditie. Toen Cassiodorus, in zijn leidraad tot de bibliotheek van Vivarium, de rubriek *handboeken voor spelling* moest behandelen, schreef hij ter inleiding een lofrede op de kopiïst (7), die duidelijk de inspiratiebron van Guigo is geweest, met name de formuleringen *de Duivel ontvangt zoveel wonden als de kopiïst woorden des Heren schrijft* en vooral *met de handen tot de mensen prediken*. Maar de intentie van beide passages is merkbaar verschillend. Cassiodorus spreekt van *wijd en zijd verspreiden*, van uitwerking in *verschillende streken* en onder *de volkeren*. Wat men hier nog voelt, is de antieke sfeer, waarin inderdaad een boek een wijde, snelle verspreiding kende en een ruime uitwerking had op een grote kring van belangstellenden. In feite was natuurlijk deze toestand ten tijde van Cassiodorus zelf al haast tot een herinnering geslonken, en ten tijde van Guigo nog allermint weergekeerd. De verspreiding geschiedde in de tussentijd in langzamer tempo, en vooral : op veel beperkter schaal en veel meer in de sfeer van individuele relaties. De activiteit van de kloosterlijke kopiïst was niet op de buitenwereld gericht, maar primair op zijn eigen huisbibliotheek. Ook Guigo heeft, naar het ons voorkomt, bij « al degenen die van dwaling zijn teruggebracht (enz.) » minder aan de buitenwereld gedacht — waarvan trouwens de Kartuizers zich zo sterk mogelijk afsluiten — dan aan zijn eigen kloosterbroeders, tijdgenoten zowel als lateren. Het is dan ook meer de duurzaamheid van de geschreven tekst dan zijn wijde verspreiding, die als voordeel wordt gevoeld (8). Dit neemt natuurlijk niet weg dat er ongetwijfeld, evengoed als elders, ook in de Kartuizen boeken naar buiten gingen en ook wel boeken speciaal met die bestemming vervaardigd werden. Dit was echter niet het

(6) Deze laatste opsomming aardig geïnterpreteerd als corresponderend met vier typen van theologie : apologetiek, dogmatiek, ascese, mystiek, bij I. M. GÓMEZ, *Los Cartujos y los estudios*, in *Los monjes y los estudios*, Poblet 1963, p. 192.

(7) CASS., *Institutiones*, 1.30.1 ; DE MEYER-DE SMET, p. 56.

(8) Cf. ADAM VAN DRYBURGH : *niet voorbijgaand doch blijvend* (DE MEYER-DE SMET, p. 63).

eigenlijke oogmerk van de orde; en het gaat hier ook, naar wij met klem willen stellen (9), om de normale vorm van literair contact in die tijd, niet om iets toenmaals zo uitzonderlijks als handel. Het is geen toeval dat zowel Cassiodorus (10) als Guigo wel over het Godsloon, niet over het aardse loon van de schrijver spreken (11).

Zo goed als tussen de twaalfde-eeuwer Guigo en zijn zesde-eeuwse voorbeeld Cassiodorus, bestaat er ook tussen Guigo en zijn navolgers, de Moderne Devoten, een verschil in optiek. Dat de Devoten de Kartuiser-consuetudines tot voorbeeld namen, is aangetoond door W. Lourdaux (12); en het waren (o.a.) juist de teksten over het boekschrijven, die hen boeiden (in een tijd waarin geen enkele andere orde dit werk nog cultiveerde). Maar tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw was de wereld veranderd; terwijl de Kartuisers nog de oude opvatting van de schrijfarbeid volgden, bestond er voor de Moderne Devotie geen enkel beletsel om het

(9) Tegen DE MEYER-DE SMET, p. 63-64.

(10) P. 75, r. 18 (ed. MYNORS): de kopiïst hoeft niet bang te zijn geen loon te zullen krijgen, mits hij maar met « de juiste intentie » (*recto studio*), niet uit hebzucht werkt.

(11) Er wordt natuurlijk wel eens een boek verkocht, zoals ook andere voorwerpen wel eens verkocht worden. Maar waar de hele organisatie van de Kartuis erop gericht is, de monnik niet door zorg voor het dagelijks brood van zijn eigenlijke taak af te houden, lijkt het onwaarschijnlijk dat inderdaad in de economie van het klooster met noemenswaardige inkomsten uit arbeid gerekend werd. (DE MEYER-DE SMET p. 64 citeert, ten bewijze « dat Guigo ook een materiële vergoeding voor de producten van de *scriptoria* zijner monniken in rekening bracht », de zin *quamvis fere nullus de opere manuum fructus provenerit* van Adam v. Dryburgh, PL. 153, 882A. Maar ten eerste: wat « praktisch niets opbrengt », is als inkomst te verwaarlozen. Ten tweede echter: de zin *quamvis...proveniret* (sic) betekent in de context: de monnik zou handenarbeid moeten verrichten « zelfs als hij er praktisch geen vrucht van zou plukken », nl. omwille van de afwisseling; het schrijfwerk levert echter wel degelijk profijt op (883C), te weten — het door Guigo geformuleerde Godsloon!) — Het is ongetwijfeld met de handschriften soms ook gegaan als met totaal andere devotieartikelen in de 18de eeuw; ze zijn « niemals Handelsware im eigentlichen Sinne gewesen; sie wurden an Gönner und Freunde des Klosters verschenkt, womit nicht gesagt sein soll, dass sie nicht mancher hochgestellten Person hoch zu stehen kamen » (E. ROTH, *Zum steten Angedenken*, 1964, p. 56). Zie het geval van Philips de Goede, die 1426 in de Amsterdamse kartuis acht guldens aan een klein boekje moest besteden: SCHOLTENS, *Aanleg van boekerijen*, p. 381.

(12) W. LOURDAUX, *Kartuisers — Moderne devoten, een probleem van afhankelijkheid*, in *OGE*, 1963, t. XXXVII, p. 402-418.

predicare manibus in eigentijdsere zin op te vatten (13). Zo zijn zij dan bekend om hun schrijven *pro pretio*, dat de spirituele vrucht van de oude schrijfarbeid verenigt met een duidelijke uitwerking op de wereld buiten het klooster en met een aanzienlijke materiële opbrengst (14); en toen deze broodwinning in het nauw kwam, grepen de *Broeders van de penne* naar de drukpers, terwijl de Kartuisers alleen andere vormen van tijdspassing behoeften te zoeken (15). Hier speelt ook een rol, dat de Kartuisers van oudsher grote nadruk leggen op ruim voldoende inkomsten uit bezit: geen klooster wordt tot de orde toegelaten vóór de dotatie het levensonderhoud van het vereiste aantal monniken heeft verzekerd; men heeft nooit van inkomsten uit arbeid, en daarmee van de buitenwereld, afhankelijk willen zijn. Kartuisen zijn dan ook in het algemeen uitgesproken rijke kloosters — wat van de Fraterhuizen beslist niet gezegd kan worden! Op dit aspect van het Kartuiserboekwezen komen wij beneden nog terug.

Van de uitlatingen van derden over de orde (16) willen wij hier

(13) Waarmee zij dus a.h.w. bij toeval, onbewust, dichter bij de oorspronkelijke betekenis van deze gedachte kwamen. — Wij laten hier in het midden in hoeverre er binnen de Moderne Devotie verschillen in opvatting zijn vast te stellen.

(14) *Est enim lucrosa non parum ista ars*: GERSON, *De laude scriptorum*, Cons. 3. (Hij noemt overigens als voorbeeld de Nederlandse Regulieren, die hij echter alleen van horen zeggen kent.)

(15) Van Kartuisers is mij (afgezien van een missaal te Ferrara 1503, van latere en geheel op de orde zelf gerichte ondernemingen als op de Grande Chartreuse, te Montreuil en Parkminster, en van een uitzonderlijk geval als de Jansenistische Kartuisers, die 1723 uit Frankrijk naar Utrecht gevlucht waren) slechts één geval van een eigen druk bekend: BAPT. PALLAVICINO, *Historia flendae crucis*, december 1477 door de « fratres » van de kartuis te Parma, « an experiment which, so far as we know, the brethren did not repeat » (*Catalogue of books printed in the XVth century in the British Museum...*, VII, p. xlviii). De boeken, die men wel aan de Kartuisers van Straatsburg heeft toegewezen, zijn niet van hen (*Catalogue...Brit. Mus.*, t. I, reprint 1963, p. 75). Wel moet worden vermeld dat zij soms hebben laten drukken: zie bv. de vermaarde Dionysius-editie van Keulen, en het devote boek van ca. 1510, geciteerd Verschueren, *Vught* (beneden noot 19), p. 376. — Als « alternatieve » handenarbeid schijnt vooral houtdraaiwerk geliefd te zijn geweest.

(16) Zie bv. DE MEYER-DE SMET, p. 3-6. Opmerkelijk is overigens dat de daar gegeven citaten tot ca. 1200 gaan, om pas bij Ruusbroec weer te beginnen. Hoe men in de tussentijd over de Kartuisers dacht, is mij niet bekend. Veel belangstelling zullen zij in de Nederlanden in de 12de en 13de eeuw niet getrokken hebben (zij hadden daar toen nog geen kloosters); in de 14de werden zij positief beoordeeld, getuige de stichting van niet minder dan

alleen die van Jan van Ruusbroec en Geert Grote vermelden, omdat zij uit de Nederlanden afkomstig zijn, alsmede het tractaat *De laude scriptorum* van Gerson, omdat het speciaal op het schrijfwerk betrekking heeft (waar het ons overigens niet veel concreets over leert).

De Kartuizers hebben, blijkens de regelingen van hun kapittels, altijd grote nadruk gelegd op strikte conformiteit binnen de orde op het punt van liturgische teksten, spelling, interpunctie, accentuatie e.d. Er waren ook verschillende werkjes, die de monniken moesten helpen bij het bereiken van deze uniformiteit (17). Het bekendst is hiervan het *Opus pacis* van Oswald van Corda, uit het begin der 15de eeuw, waarvan Lehmann gedeelten bekend heeft gemaakt. Nu, vijftig jaar later, bezitten wij nog steeds geen uitgave van dit werk, laat staan een onderzoek in hoeverre de praktijk met deze voorschriften strookte.

De van enkele Kartuizen bewaarde catalogi behoren tot de indrukwekkendste monumenten van middeleeuwse boekcultuur; het betreft echter vrijwel uitsluitend Duitse kloosters, en de catalogi stammen ook van het uiterste einde der Middeleeuwen (18). Voor de Kartuizen in de Nederlanden leren wij hier helaas niets.

* * *

Tenslotte het laatste boven genoemde punt : de nog bewaarde boeken uit Nederlandse Kartuizerbibliotheken. Inderdaad is er van de Kartuizers heel wat meer overgebleven dan van menige andere orde; en wellicht mag men het feit alleen al, dat bv. van de Utrechtse kloosters enkel de Kartuizers en de Regulieren ons een aanzienlijke collectie hebben nagelaten, als een aanwijzing over de omvang en de kwaliteit van hun boekbezit opvatten. Toch is het maar bitter weinig wat — afgezien van de Utrechtse collectie — tot ons is

8 kloosters tussen 1314 en 1360, gevolgd door nog 4 tot 1392; maar over hun schrijfwerk zegt dit niets.

(17) LEHMANN, *Bücherliebe*, p. 370 e.v. (= 126 e.v.).

(18) Die van Erfurt en Mainz zijn van ca. 1470, die van Bazel is van ca. 1505. Zie bv. H. SCHREIBER, *Quellen und Beobachtungen zur mittelalterlichen Katalogisierungspraxis besonders in deutschen Kartausen*, in *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 1927, t. 44, p. 1-19, 97-118. Gómez (boven noot 6) kent geen Kartuizercatalogi ouder dan 1450 (p. 185).

gekomen. Van Roermond, Herne, Arnhem kennen wij nog redelijke aantallen handschriften, van Roermond bv. twee dozijn; maar meer typerend is de situatie van Brugge: vier handschriften die zeker, twee die misschien uit dit huis komen! En dat weinige is geheel onvoldoende onderzocht of ook maar bekend gemaakt, en dus als basis voor een overzicht over het boekbezit der Kartuizen in de Nederlanden slecht bruikbaar (19). Een uitzondering vormen de reeds genoemde boeken der Utrechtse Kartuizers. In de Universiteitsbibliotheek te Utrecht liggen van hen rond 150 handschriften (enkele zijn er ook in andere bibliotheken terechtgekomen) en rond 75 incunabelen; er zijn ook latere drukken, waarvan echter tot op heden niet meer bekend is dan dat het er « veel » zijn (20). En van althans een gedeelte van dit materiaal is een studie gemaakt, die dienen kan om een beeld te geven van « een » Nederlandse Kartuizerbibliotheek (21). Onvermijdelijk bevat dit beeld trekken die alleen aan dit ene klooster eigen waren; men mag echter verwachten dat de andere huizen der orde geen wezenlijk afwijkend beeld zouden hebben opgeleverd.

Overigens moet men niet vergeten dat zelfs de Utrechtse bibliotheek niet naar het volledige materiaal getekend kan worden, omdat de 150 bewaarde handschriften slechts een deel zijn van wat er geweest is. Ongetwijfeld hebben de Kartuizers zelf heel wat weggedaan omdat het versleten of verouderd was of door betere exemplaren of edities vervangen; andere boeken hebben zij waarschijnlijk in 1579 aan de overname door de stadsbibliotheek weten te onttrekken; bij deze overname zelf is tenslotte vermoedelijk heel wat verdwenen door gebrek aan belangstelling van bevoegde, of door belangstelling van onbevoegde, zijde. Er zijn echter gronden

(19) L. VERSCHUEREN, *De bibliotheek-catalogus der Kartuize S. Sophia te Vught*, in *Historisch Tijdschrift*, 1935, t. XIV, p. 372-402, 1936, t. XV, p. 7-58; DEZ., *Iets over de bibliotheek der Kartuizers te Amsterdam*, in *Bijdragen gesch. bisdom Haarlem*, 1937, t. LIV, p. 444-453; DEZ., *De bibliotheek der Kartuizers van Roermond*, 1941. J. STIENNON, *La bibliothèque et le scriptorium de la Chartreuse de Liège*, in *Chronique archéologique du pays de Liège*, 1946, t. XXXVII, p. 58-64. F. HENDRICKX, *De handschriften van de kartuis Genadendal bij Brugge*, Leuven, 1969; te verschijnen in *OGE*.

(20) J. F. VAN SOMEREN, *De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek*, 1909, p. 5-7.

(21) GUMBERT, *Die Utrechter Kartäuser* (zie noot 1); ook MEINSMAN, p. 275-282; SCHOLTENS, *Aanleg van boekerijen*, p. 375-379.

om aan te nemen dat het beeld van de bibliotheek hiermee niet essentieel vertekend is : wat weg is, zijn ongetwijfeld overwegend liturgische en dergelijke boeken. Wel heeft dit verlies invloed op onze kennis van het « scriptorium ».

Het klooster Nieuwlicht (ook genaamd Bloemendaal) buiten Utrecht, waar deze boeken thuishoorden, is in 1392 gesticht. Doordat de stichters actief en mild waren in hun weldaden, kwam het klooster spoedig tot bloei : 1395 begon het kloosterleven, en reeds 1407 telde men ca. 14 monniken. Enige jaren later was er een ernstige financiële tegenslag ; nog ingrijpender was het Utrechts Schisma, dat tot gevolg had dat van 1428 tot 1432 de hele kloostergemeenschap (16 monniken) over andere huizen der orde verdeeld was. Na de hervatting van het leven in Utrecht schijnt de rust in het klooster niet meer te zijn verstoord tot 1579, toen de politieke en religieuze situatie tot de geleidelijke en geordende opheffing leidde.

Wat de handschriften betreft — de incunabelen en latere drukken moeten hier buiten beschouwing blijven — kan men drie perioden in het boekbezit der Utrechtse Kartuziers onderscheiden : een beginperiode, tot aan de caesuur ten gevolge van het Schisma ; een middentijd, tot ca. 1465, en een late periode tot 1517. Wij zullen voornamelijk de eerste periode bespreken.

Vragen wij eerst : hoe kwamen zij aan hun boeken? Een deel — van het bewaarde ongeveer de helft — kwam van buiten het klooster. Uiteraard moesten reeds bij het begin de boeken voor liturgie en devotie in koor (bv. missaals) en cel (bv. brevieren ; ook exemplaren van de *Consuetudines*) aanwezig zijn ; zij zullen, evenals denkbaar wat andere boeken, door andere huizen in bruikleen of ten geschenke zijn gegeven. Een geschenk van de Kartuziers te Geertruidenberg uit de eerste jaren is in het register der weldoeners vermeld. Verder liet men voor geld boeken schrijven door beroepskopiïsten ; verschillende schenkingen tot dit doel zijn vermeld (waarvan één speciaal voor een missaal), en bewaard is een vierdelige liturgische bijbel, die tussen (wsch.) 1398 en 1403 door Hendrik van Aernhem in de stad Utrecht is vervaardigd (22). Het

(22) Over dit handschrift — thans BRUSSEL, K. B., 106, 107, 204, 205 — zie A. W. BYVANK-G. J. HOOGWERFF, *Noord-Nederlandsche Miniaturen*, nr. 9 ; *Noordnederlandse miniaturen*, tentoonstelling Brussel 1971, nr. 5 ;

is te begrijpen dat men in de begintijd, toen het klooster nog zeer klein was, betaalde hulp van buiten inriep (23). Later schijnt men dit minder graag gedaan te hebben, hoewel men toch de opbrengst van twee geërfde boeken, die men als overtoellig van de hand gedaan had, weer voor het laten schrijven van boeken besteedde (24).

Met dit laatste geval is een andere bron van boeken « van buiten » genoemd : de geschenken die men ontving, deels van monniken bij hun intrede (25), deels van vrienden van het huis, die boeken schonken of — vaker — legateerden (25a). Sommige van deze boeken pasten goed in de kloosterbibliotheek (zoals de *Profectus* van David van Augsburg en de werkjes van Bernardus, die Hendrik Walvisch reeds 1398 (?) vanuit Windesheim schonk (26)) of waren zelfs in overleg met de prior vervaardigd (zoals vermoedelijk het geval was met de drie delen Nic. de Lyra en de drie delen Jord. van Quedlinburg, die de Domkanunnik Otto van Moerdrecht voor ons deed schrijven toen hij in 1423 intrad (27)). Andere waren meer toevalstreffers (dat zowel de proost van Sint-Marie als de Domscholaster de *Moralia* van Gregorius schonken, kan geen gevolg van planning zijn) ; weer andere waren zelfs ronduit onnut (28). Wat bv. te beginnen met een *Somme le Roi* in het Frans? De schenkster had uitdrukkelijk bedongen dat het boek nooit van de hand gedaan mocht worden — maar toch bevond

Manuscrits datés conservés en Belgique, t. II, nr. 97. Telkens weer — nog in de genoemde catalogus van 1971 — vindt men de overtuiging dat Hendrik van Arnhem Kartuizer was of althans in het klooster werkte. Al in 1935 was echter aangetoond dat hij een beroepsschrijver in de stad was ; hij werkte ook voor het Domkapittel en verkreeg in 1409 het burgerrecht.

(23) Zeer fraai is het geval van de Kartuis van Dijon ; zie SCHOLTENS, *Aanleg van boekerijen*, p. 372-374. Ook Scheut liet in 1464-1467 heel wat schrijven door professionele krachten buiten het klooster : A. PINCHART, *Comptes des chartreux de N.-D. de Scheut* (...), in *Messenger des sciences historiques*, 1861, p. 142-150.

(24) Hss. UTRICHT, 41 en 54.

(25) Goede voorbeelden hiervan zijn de schenkingen van Dirk Sloyer en Dirk Claesz., de eerste Kartuziers van Amsterdam (bij MEINSMAN, p. 249, ten onrechte tot één schenking versmolten ; zo nog bij SCHOLTENS, *Aanleg*, p. 379-380).

(25a) Onder de schenkers van boeken aan Utrecht vormen de kanunniken der vijf kapittelen in de stad een opvallende meerderheid.

(26) UTR., 171, 160.

(27) UTR., 249, 252.

(28) Zo bv. ook de twee oude medische boeken die Wermbold Overstege († 1459) bij zijn intrede meebracht (UTR., 687, 688).

het zich reeds vóór 1467 in de collectie van de Bourgondische hertogen (29)! Wat er met een duplicaat en een *voor ons minder noodzakelijk juridisch boek* gebeurde, zagen wij al : men liet er Augustinessen voor schrijven (30).

De voornaamste bron van boeken is echter inderdaad, zoals de Statuten voorschrijven, de eigen productie. Van wat bewaard is, is omtrent de helft in het klooster zelf geschreven ; als de liturgische boeken bewaard waren, zou het aandeel van het eigen « scriptorium » ongetwijfeld veel hoger liggen. Hoe functioneerde nu het « scriptorium » in het Utrechtse klooster? Uit de bewaarde handschriften van de eerste periode, tot 1430, is een lijst van 26 schrijvershanden te destilleren (een getal overigens dat niet als definitief kan gelden). Anderzijds weten wij dat het aantal personen, die in deze tijd in het klooster vertoefd hebben, omtrent dertig was. Men mag in de overeenstemming van deze cijfers wel een bevestiging zien van de veronderstelling dat elke Kartuizer schreef.

Maar zij schreven niet allen evenveel : het bewaarde werk per schrijver loopt uiteen van vele honderden folia tot slechts enkele bladen ! Twee oorzaken komen ons voor dit verschil verantwoordelijk voor. Ten eerste zal inderdaad menige monnik in het boekenschrijven minder actief zijn geweest, hetzij omdat hij daarin niet zo bekwaam was (zo de hoofdhand van het hs. Utr. 254), hetzij omdat hij ander werk te doen had (zo de man die aan boeken alleen de eerste katernen van hs. 390 schijnt te hebben geschreven, maar die het archief beheerde en ook een cartularium en weldoenersregisters vervaardigde ; zo ook wel de prioren, m.n. die, die van buiten kwamen en slechts enkele jaren in Utrecht « gedetacheerd » waren). Ten tweede echter zal een groot deel van de activiteit juist van de meer bekwame schrijvers (zoals H. Milde, van wie wij hs. 276 hebben) gericht zijn geweest op de productie van de zo nodige liturgische boeken en boekjes. Van H. van der Laen bv., de Domsecretaris, weten wij niets anders dan dat hij na

(29) Thans BRUSSEL, K. B., 11206-07 ; *Manuscrits datés conservés en Belgique*, t. I, nr. 88.

(30) De meeste boeken, die van buiten verworven werden, waren niet oud. UTR., 88 en 155 bv., beiden waarschijnlijk Oostnederlands beroepswerk, zijn van ca. 1402. Maar er zijn ook enkele boeken bij uit de 13de, ja de 12de eeuw (UTR., 102, 158, 621).

zijn intrede, 1422, zelf zijn eigen set van *libri celle* (nocturnaal, diurnaal, *Statuta en wat dies meer zij*) schreef. Ook uit andere huizen worden van de producten der schrijvers voornamelijk de liturgica vermeld (31). En juist deze boeken zijn practisch totaal verdwenen !

Dat iedere monnik onafhankelijk van de anderen werkte, verwondert ons niet als wij het isolement van de Kartuizer in zijn cel bedenken. Zijn onafhankelijkheid uit zich allereerst in het schrift : ieder schrijft zoals hij het op school, en eventueel in het leven erna, geleerd had. De Kartuizers hebben immers zelfs in de vroegere Middeleeuwen, en zeker in de late, nooit kinderen opgenomen : men kan pas intreden met 20 jaar, als men reeds zijn schrift gevormd heeft. Eenzelfde onafhankelijkheid blijkt bv. in de prikking en liniëring. Ieder maakt zijn boeken naar het hem lust en naar hij kan, en dat wil meestal zeggen : heel eenvoudig en heel « gewoon ». De vrijheid van de enkeling kent alleen de restricties van het « toenmaals gebruikelijke », niet die van enige scriptorium-traditie. Guigo's *wij leren allen schrijven* was kennelijk, althans voor gewone boeken, in onbruik geraakt (32) ; en van een « scriptorium » in eigenlijke zin kan men bij de Kartuizers in deze tijd niet spreken.

Maar deze individuele onafhankelijkheid kan in de situatie van de 15de eeuw, zoals gezegd, niet verbazen. Opmerkelijker is veeleer, dat er toch allerlei betrekkingen tussen de schrijvers bestaan. Een gemeenschappelijke trek is bv., voorzover wij kunnen nagaan, de neiging uitsluitend op perkament te werken : papier komt alleen voor in enkele van buiten verkregen boeken, terwijl het toch in deze tijd (m.n. voor handschriften in *cursiva*, het in het Utrechtse klooster meest gebruikelijke schriftsoort) bepaald al zeer gewoon is. De reden hiervoor is waarschijnlijk een conservatief wantrouwen, dat als archaïsme mag gelden (33). Pas later in de eeuw wordt ook

(31) De twee Amsterdamse Kartuizers, geciteerd noot 25, brachten zeer uiteenlopende boeken mee, maar in het klooster schreven ze overwegend missaals, gradualia, antiphonaria e.d.

(32) Wellicht was er iets meer centrale discipline bij de liturgische boeken, die hogere eisen aan de kalligrafische vaardigheid stelden ; in Diest en in Herne heeft men mensen van elders (zelfs leken) in huis gehaald om onderrecht te geven. SCHOLTENS, *Aanleg van boekenrijen*, p. 374, 383.

(33) Vgl. GERSON, *De laude scriptorum*, Cons. 9 : « *perkament is duurzamer dan papier, welke eigenschap zijn hogere prijs ruimschoots compenseert* ».

in Utrecht het papier geaccepteerd. Ook in de interpunctie vinden wij een eenheid — weliswaar niet in de gewone, die enige speelruimte toelaat, maar wel in de *accentuatio* met *punctus elevatus* en *flexa*, die voor de liturgie en voor het voorlezen in de refter vereist is. Dit was een van de punten waar de orde prijs stelde op uniformiteit (34); en inderdaad zien wij dat deze interpunctie, overal waar zij — hetzij door de schrijver zelf, hetzij door latere gebruikers (35) — is aangebracht, dezelfde regels volgt (36).

Nog opmerkelijker is de grote terughoudendheid tegenover versiering. Het begint al bij de lombarden: ook eenvoudige handschriften van buiten het klooster zijn vaak tevreden met enkel rode lombarden, maar blauwe zijn toch in het klooster heel wat zeldzamer dan daarbuiten. Bij de initialen met penwerk is het verschil met het werk uit de « wereld » (met name het vakwerk van beroepskopiïsten (37)) nog duidelijker: niet alleen zijn zij zeldzamer, niet alleen zijn zij eenvoudiger van opzet en lager van kwaliteit, maar ook zijn zij voor verreweg het grootste deel rood met bruinachtig penwerk (38), terwijl voor « werelds » werk de bekende afwisseling rood met blauw — blauw met rood bijkans verplicht is! Het contrast met het werk van vaklieden als Hendrik van Arnhem of de makers van de door Otto van Moerdrecht geschonken Lyradelen is deels een kwestie van de bescheidenheid die « amateurs » siert, deels echter ongetwijfeld ook van een bewust streven naar eenvoud. Miniaturen tenslotte vinden wij in het eigen werk der Kartuizers in het geheel niet; zelfs de grote vierdelige bijbel, die

(34) Hoewel deze uniformiteit niet strikt werd doorgedreven; zie OSWALD, *Opus pacis*, 27, bij LEHMANN, *Bücherliebe*, p. 386 (= 140).

(35) Het eerste is o.m. het geval bij de vierdelige bijbel te Brussel en de twee hss. der Statuten (UTR., 371, 372), het tweede o.m. bij gedeelten van het 14de-eeuwse Italiaanse P. Damiani-hs. (UTR., 263).

(36) Ook de Windesheimers interpungeren volgens dezelfde regels (zie bv. L. M. J. DELAÏSSÉ, *L'autographe de Thomas a Kempis*; de verklaring der interpunctie is daar echter onjuist). Ook hierin hebben zij aan de Kartuizers ontleend.

(37) Dit beroepswerk is soms te herkennen door aantekeningen in het handschrift die de prijs betreffen.

(38) De lombarde is ook wel eens blauw, of zelfs groen; tweekleurige letters zijn zéér zeldzaam. Het penwerk is ook wel eens rood, en bevat soms groen; het is nooit blauw, behalve bij één schrijver. — In stijl overigens sluiten de kloosterinitialen gewoon bij de gebruikelijke « Utrechtse » stijl aan.

in hun opdracht is vervaardigd, telt slechts één gehistorieerde initiaal, waar voor een boek van dit kaliber beslist ongewoon is (39).

Bij de boekbanden — waarvan er nog 35 in vrijwel originele vorm zijn bewaard — lijkt de eenvoud ten top gedreven: bandstempels (in deze tijd toch niet ongebruikelijk) worden strikt vermeden; wel komen er zeer simpele ruitpatronen voor, maar het merendeel der banden is geheel onversierd, wat buiten het klooster bepaald zeldzaam is.

Naast de onafhankelijkheid van elke kopiïst zijn er dus ook gemeenschappelijke tendenties aan te wijzen, die — dat lijkt althans een gerechtvaardigde veronderstelling — de eigen aard van de orde weerspiegelen: een zeker archaïsme, en een duidelijke afkeer van luxe en sier.

Weer een derde factor is de samenwerking tussen verschillende monniken. In hoeverre dit al dan niet een orde-trek is, is moeilijk te zeggen. Het is in elk geval opvallend, dat aan een dozijn handschriften meer dan één schrijver gewerkt heeft. Vaak is het dan gewoon zo, dat de een het werk opvat op de plaats waar de ander het — om ons onbekende redenen — had afgebroken. Vaak is echter ook vast te stellen dat een van de twee de leiding van het werk had. Het fraaiste geval is hs. 390, een collectie heiligenlevens, waaraan niet minder dan tien personen hebben meegewerkt. De oorspronkelijke opzet was, dat ieder twee katernen zou schrijven — een plan, dat meer aan Karolingisch werk dan aan in hun cel geïsoleerde Kartuizers doet denken! De man, die bij dit unieke werkstuk de leiding had, is ongetwijfeld dezelfde als degene die herhaaldelijk ingreep als er iets niet volgens het plan verliep, die de uiteindelijke afwerking verzorgde, en van wie de aanvullingen en voortzettingen zijn: Zweder van Boecholt. Deze is zonder twijfel de hoofdfiguur voor de Utrechtse boekerij in deze periode (die precies met zijn activiteit samenvalt: hij was van Keulen uit als een der eerste monniken naar Utrecht overgeplaatst, en stierf er vlak na het Utrechts Schisma, 83 jaar oud). Hij mocht, zoals wij zagen, practisch het hele klooster aan het werk zetten voor een boek dat in feite een soort persoonlijke hobby van hem schijnt te zijn geweest (de rest van zijn leven besteedde hij aan drie vervol-

(39) Vgl. A. W. BYVANCK, *La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux*, 1937, p. 21.

folianten (40), waarvan wij het langzame en moeizame groeiproces precies kunnen volgen); hij verzorgde ook heel vaak correctie, rubricatie en dergelijke afwerking van andermans werk; het is duidelijk dat als iemand als « leider van het scriptorium » aangeduid mag worden, hij die figuur is. Ook louter in activiteit is hij de eerste in het klooster: niet minder dan tien handschriften zijn geheel of gedeeltelijk van hem. En zelfs in handschriften, die niet door hem zijn geschreven of afgewerkt, vindt men veelal sporen van zijn pen: de meeste exlibrisen zijn van zijn hand, en hij had een bijzondere drang om boeken van een index te voorzien.

De meeste kloosters zullen niet steeds over een zo uitzonderlijke figuur beschikt hebben; de onafhankelijkheid van de enkeling zal dan nog duidelijker zijn geweest dan in Utrecht tijdens Zweder. Toch moet men er rekening mee houden dat heel vaak de een of ander van de monniken op het gebied van het boekenbezit naar voren kwam en zijn stempel op de bibliotheek drukte. In Utrecht schijnt dat in het midden van de eeuw al weer het geval te zijn geweest. Hector van Moerdrecht is niet alleen een van de nijverste kopiïsten van die tijd, maar ook een organisator; hij laat bv. twee anderen meehelpen bij het samenstellen van een bundel commentaren, die hij in formaat aanpast aan een reeds aanwezig oud boekje (41), en van zijn hand stammen ook vele exlibrisen en andere dergelijke aantekeningen, ook in oudere handschriften. Bovendien vinden wij in menig handschrift zijn kleine gebruikersaantekeningen; hij had een grote belangstelling voor heiligen en hun biografieën, voor bibliografie (42) en voor filologie (43). Maar met deze kritische, wetenschappelijke instelling staat hij, naar het schijnt, vrijwel alleen.

Is Hector de interessantste onder de Utrechters van het midden der 15de eeuw, de productiefste is waarschijnlijk Jo. Petri van

(40) Hs. 391.

(41) Hij beklagt zich in een aantekening over het « verkeerde », te smalle formaat; hs. UTR., 102.

(42) Hij verwijst bv. herhaaldelijk naar andere exemplaren van een tekst.

(43) Zo vinden wij van hem opmerkingen over spelling van zeldzame woorden, soms toegelicht door verwijzing naar andere exemplaren. Een fraai voorbeeld is zijn aantekening in hs. 1584, f. 108 v: « Nota: rubriek en hoofdletters van dit boek wijken af van andere exemplaren; maar daar moet men geen aandacht aan schenken, want dit exemplaar is naar een heel authentiek en heel correct voorbeeld afgeschreven ».

Delft geweest, van wie wij nog een dozijn handschriften bezitten. Ook had Utrecht toen, evenals in de beginperiode, een archivaris/historicus, in de persoon van H. Bor. In het algemeen is over de boeken van deze periode te zeggen dat zij iets gladder en oninteressanter worden dan de vroege; het papier begint zich een plaats te veroveren, en de houding t.o.v. de versiering wordt iets soepeler (er verschijnen nu twee bandstempeltjes — maar wel nog extreem eenvoudige!) (44).

Na Hector's dood in 1465 schijnt Wermbold van Leiden de meest markante figuur op bibliotheekgebied te worden (45). Maar langzamerhand werd het boekschrijven tot een slechts moeizaam en door steeds minder schrijvers in stand gehouden traditie; in Mei 1517 stierven de drie laatste ons bekende kopiïsten, waaronder Wermbold zelf, en was het handschriftentijdperk voor Utrecht ten einde.

* * *

Wat voor een bibliotheek brachten de Kartuziers op deze wijze bijeen? Liturgische en aanverwante werken moeten wij hierbij buiten beschouwing laten; deze boeken bevonden zich trouwens niet in de bibliotheek maar in het koor, de refter en de afzonderlijke cellen. Niet-theologische boeken zijn een grote uitzondering (en dan zijn zij meestal nog geschonken of door monniken bij hun intrede meegebracht, niet opzettelijk verworven). Wat de theologie betreft, toont de vroege Utrechtse bibliotheek een duidelijk eigen gezicht: men had er veel Gregorius (die men « verzamelde »), maar haast geen andere kerkvaders; veel Bernardus, maar weinig andere

(44) Heel wat eenvoudiger dan die van de Regulieren te Utrecht. Vgl. A. HULSHOF-M. J. SCHRETLEN, *De kunst der oude boekbinders*, 1921. Maar ook Scheut gebruikte na 1450 heel wat stempeltjes, waaronder heel ambitieuze: L. INDESTEGE, *Aus der Binderei der ehemaligen Kartause in Scheut bei Brüssel*, in *Gutenberg-Jahrbuch*, 1964, p. 350-353.

(45) Gegevens over deze tijd bij A. HULSHOF, *Uitgaven voor de boekerij van het Karthuizerklooster te Utrecht in de jaren 1466-1470*, in *Buch und Bucheinband. Aufsätze...H. Loubier*, 1923, p. 171-175 (ook in A. HULSHOF, *Utrechtsche parelen*, 1944, p. 107-113). Daar blijkt overigens dat de banden toen door de portier van het klooster (een leek) vervaardigd werden, tegen betaling. Ook moet worden opgemerkt dat de uitgaven voor de boekerij tot de aller-kleinste rubrieken van het totale budget behoren (in 1467 bv. slechts 1 %).

oudere auteurs (wel een zeer waardevolle oude Petrus-Damianicodex, waar men ook een afschrift van maakte); de bijbelcommentaren van Nic. de Lyra volledig (46), maar van verdere modernere literatuur voornamelijk enkele toevallige exemplaren. De scholastiek ontbreekt geheel. Eén sector was echter goed vertegenwoordigd: de literatuur van mystiek en contemplatie. Men had een fraaie collectie Dionysius Areopagita, verschillende verwante werken (waaronder zeldzame), Ruusbroec's *Ornatus*, en — vrijwel als enige werkelijk contemporaine teksten — een aantal geschriften van de vroegste Moderne Devotie. De aanwezigheid van Bernardus en Gregorius past in ditzelfde kader (47); men ziet waar de belangstelling van het klooster lag.

In de latere perioden is dit karakter van de bibliotheek niet zo duidelijk bewaard gebleven; een goed overzicht ontbreekt ons nog. Rond 1460 legde men een grote Augustinus-collectie aan, blijkbaar omdat men hier toch een lacune voelde. Opmerkelijk is dat men pas vanaf 1480 Dionysius Carthusiensis gaat verzamelen, als deze auteur al tien jaar overleden is; men had bijkbaar niet sterk de behoefte « bij te blijven » bij ontwikkelingen in de orde. (Ja zelfs blijkt dat de Kartuziers in het algemeen noch in contemporaine auteurs, noch in auteurs van de eigen orde, noch in tot de orde gerichte tractaten als die van Gerson bijzonder geïnteresseerd waren (48).) — Hoe het met de inhoud van andere bibliotheken gesteld was, zal wel nooit meer in voldoende mate te achterhalen zijn (49).

(46) Deze set is overigens in de praktijk haast niet gebruikt.

(47) Voor de voorkeur der Kartuziers voor mystiek e.d. boven scholastiek vgl. bv. de catalogus van Erfurt, uitgegeven *Mittelalterliche Bibliothekskataloge...*, t. II, p. 221-593: p. 242 en p. 298 wordt afdeling D, de mystiek, als de meest belangrijke geprezen; het is ook een van de omvangrijkste van de catalogus, niet door het aantal delen maar door de gedetailleerde beschrijving.

(48) Zie bv. V. GERZ-VON BÜREN, *La tradition de l'œuvre de Jean Gerson chez les Chartreux. La chartreuse de Bâle*, 1973, p. 121.

(49) VERSCHUEREN, *Roermond* (boven noot 19), bevestigt dat in de vroege tijd ascetisch-mystieke literatuur en preken hoofdzaak waren, hoewel in Roermond wel wat scholastiek aanwezig was, Bernardus daarentegen vrijwel ontbrak; later echter verdwijnt de mystiek uit de belangstelling. Toch is in de catalogus van 1742 de ascetische, mystische en gebeds-literatuur zowel bij de gedrukte werken (1288 nrs.) als bij de handschriften (51 nrs.) ruimschoots de grootste rubriek: M. K. J. SMEETS, *De bibliotheek der Kartuziers van Roermond*, in *De Maasgouw*, 1952, t. LXVI, p. 61-63.

De Utrechtse bibliotheek bevatte rond 1500 zeker meer dan de ruim 230 delen (handschriften en incunabelen samen) die ervan bewaard zijn: uit de beginperiode, waarvan ruim 40 echte bibliotheekdelen bewaard zijn, is het verlies van nog een goed dozijn van zulke delen direct aantoonbaar. Als wij het bibliotheekbezit rond 1500 op 300 delen schatten, zijn wij beslist aan de lage kant. Anderzijds kunnen wij moeilijk aan véél hogere getallen denken. Het gaat hier dus om een heel wat bescheidener bibliotheek dan die van Erfurt, waarvan de catalogus een duizend nummers telt, of die van Bazel, die in de 16de eeuw tot over de tweeduizend delen groeide. Die van Vught daarentegen, die in de 17de eeuw slechts een 500 titels bezat, zal rond 1500 wel heel wat kleiner dan die van Utrecht zijn geweest (49a). Of een van de Zuidnederlandse kartuizerbibliotheken toen noemenswaardig veel groter was, is mij niet bekend; voor de Noordnederlandse mag men het wel ontkennen.

Naast de bibliotheek voor de monniken, met Latijnse boeken, placht een Kartuis ook een collectie boeken in de volkstaal ten dienste van de conversen en donaten te hebben. Daar hoorden bv. ongetwijfeld de drie Middelnederlandse boekjes van de Kartuis te Amsterdam thuis, die nu in Würzburg liggen (50). Deze lekenbibliotheken waren echter ongetwijfeld altijd klein en onbelangrijk in vergelijking tot de hoofdbibliotheek, zelfs al vond men er wel eens stukken als de grote Dietse bijbel in drie delen, fraai geschreven op goed perkament en goed verlucht, die Utrecht in 1443 van de moeder van een monnik ten geschenke kreeg. — Tenslotte konden ook de personen, die geen lid van de kloostergemeenschap waren maar wel uit hoofde van een dienstverband op het kloosterterrein woonden, boeken bezitten; wij kennen een boekje dat de portier van Utrecht in 1464 geschreven heeft (51).

* * *

Bezien wij vervolgens het gebruik, dat de Kartuziers van hun

(49a) Roermond, waar in 1742 147 handschriften gecatalogiseerd werden (zie vorige noot), zal in omvang wel met Utrecht te vergelijken zijn geweest.

(50) VERSCHUEREN, *Bibl. Amsterdam* (boven noot 19). Een hs. uit Utrecht: *Biekerf*, 1960, t. LXI, p. 261-265.

(51) HAARLEM, FRANS-HALS-MUSEUM.

boeken maakten. Dat zij ze gebruikten, blijkt uit de aantekeningen die zij in de marges of op de schutbladen maakten, uiteenlopend van een simpele kras met de duimnagel via verklarende, vrome of actuele opmerkingen tot Hector's kritische aantekeningen (zie boven). De vrucht, die zij van de lezing hadden, is uiteraard niet meer te achterhalen. Schriftelijk neergelegd hebben de Noordnederlandse kartuizers het resultaat van hun studiën zelden; uit de Zuidelijke Nederlanden is er een groter getal Kartuizerauteurs bekend (52).

Welke boeken de Kartuizer leest, is — evenals welke hij schrijft — onderworpen aan de uitdrukkelijke toestemming van de prior (53). En inderdaad vinden wij soms dat er van hogerhand in de lectuur wordt ingegrepen; zo verbiedt het Generaal Kapittel van 1437 aan een Trierse monnik, die te Luik vertoeft, de lectuur van juridische boeken, die hem het hoofd op hol hadden gebracht. In de praktijk is men echter met die *licentia prioris* ongetwijfeld meestal heel soepel geweest. Met name het verbod van eigen bezit is, althans op het punt van boeken, zelden op drukkende wijze gerealiseerd, dank zij de gewoonte om boeken levenslang aan een bepaalde monnik ten gebruike te geven. Op deze wijze kunnen ook bv. familieleden iets schenken dat, hoewel formeel eigendom van het klooster, in feite met goetvinden van de prior door één monnik gebruikt zal worden; zo vinden wij bv. een schenking « voor Hessel's bijbel » door Hessel's moeder. Met name geldt dit gebruiksrecht voor wat de monnik meer persoonlijk samenstelt, als bv. rapiaria. Zulke boeken neemt men ook mee, als men naar een ander huis der orde overgaat (54). Deze persoonlijke boeken blijven uiteindelijk in de bibliotheek van het huis waar de eigenaar overlijdt. Maar de ook

(52) H. J. J. SCHOLTENS, *De literaire nalatenschap van de Kartuizers in de Nederlanden*, in *OGE*, 1951, t. XXV, p. 9-43, geeft omtrent 40 namen van personen die tot ca. 1550 werkzaam waren (na aftrek van niet-nederlandse Kartuizers); hiervan zijn er slechts zeven Noordnederlands en vijf zijn uit Roermond (waaronder Dionysius); de overigen zijn Zuidnederlanders (vooral uit Herne).

(53) Ook de Amsterdamse Kartuizer, die hertog Philips een boekje cadeau deed (zie noot 11), deed dit « *de licentia sui superioris* », naar uitdrukkelijk vermeld wordt.

(54) Zo bv. UTR., 173, in Brugge door Jo. Raephorst geschreven en later naar Utrecht meegenomen. Of UTR., 178, 1443/4 in Geraardsbergen geschreven, ook zo in Utrecht is gekomen of op andere wijze (bv. schenking of ruiling), is niet bekend.

meegenomen langdurige bruiklenen moeten terug naar de bibliotheek waar ze oorspronkelijk uitkomen. Dat gaat niet altijd even soepel: herhaaldelijk moet het Generaal Kapittel zich met zulke gevallen bemoeien, en bv. nog 1444 bepalen dat Bazel de boeken en afbeeldingen, die Albert Buer († 1439) had meegebracht, aan Arnhem terug moet geven.

Niet alleen de eigen monniken konden van het boekbezit der Kartuizen profiteren. Men leende ook uit, zowel op korte als op lange termijn. Hierbij werden echter goede voorzorgen genomen: de lener moest een pand geven, of in elk geval een formele schuldbekentenis, waarin hij zich garant stelde voor vergoeding van de schade bij verlies. Dank zij deze maatregelen weten wij dat Brugge in 1376 zes boeken had « uitstaan » (55): twee liturgische boeken aan de pas gestichte kartuis te Doornik, een Summa virtutum aan een Kartuizer te Gent voor zolang hij leefde, en een juridisch boek en twee exemplaren van de Spiegel Historiae aan buitenstaanders, eveneens « ad vitam ». Utrecht had op deze wijze een missaal aan Sint-Jacob geleend « also langhe als dat voirsz. misboec dueren sal » (56). Uitleen op korte termijn kwam ongetwijfeld veel voor (57), en er werd zelfs wel op gerekend, getuige een exlibris met de toevoeging « moet teruggegeven worden » (58), getuige ook een aantekening van Hector bij de Passie van Sint Agnes: « Deze

(55) Lijst van toen aanwezige schuldbekentenissen: zie *Corpus catalogorum Belgii*, ed. A. DEROLEZ, t. I, p. 11-13.

(56) UTRECHT, RIJKSARCHIEF, K.K.K. 601, van het jaar 1437. De garantiesom is 15 Engelse nobel. » *Dit boec, dair dese brief of spreect, is geteykent in die eerste hoeft letter mit sint Cornelis beelde*. Cf. ook SCHREIBER, Mainz, p. 38, 198.

(57) Zie Carpentarius (noot 2): » *uitlenen niet zonder speciale toestemming van de prior! En we lenen ook niet zomaar aan iedereen, zelfs niet aan studenten of ons niet bekende priesters, tenzij het zodanige personen zijn dat de prior het niet kan weigeren*. In Bazel waren overigens de Kartuizers vrijwel de enigen die geregeld uitleenden, volgens GERZ-VON BÜREN (boven noot 48) p. 98. In Erfurt vond men dat de boeken over de vrije kunsten niet voor studie dienden maar « om eens iets op te zoeken, of om aan arme studenten uit te lenen » (*MBK*, t. II, p. 480). — Uiteraard kwam lenen evengoed voor als uitlenen. Zo is UTR., 391 gedeeltelijk gekopieerd naar een boek van het Domkapittel; en het Utrechtse klooster moest aan de Regulieren betalen voor boeken die door Thomas van Mynen waren geleend en die verloren waren gegaan.

(58) *Pertinet ad cartusienses extra traiectum, reddatur illis*: EDINBURGH, NLS, 7140. (Dit gegeven dank ik aan Dr. N. R. Ker.)

passie lezen wij in de kerk, maar ik heb haar hier toch geschreven tot *solacium* der broeders die deze maagd beminnen en ook voor de *extranei* die er soms om vragen en die men het lectionarium uit het koor toch niet kan geven » (59). Speciale vermelding verdient dat een handschrift aan de Utrechtse drukkers Ketelaer en De Leempt was uitgeleend om als kopij voor een druk te dienen (60).

* * *

Met zulk leenverkeer droegen de Kartuziers ongetwijfeld bij tot verspreiding van teksten. Het kwam zelfs voor dat op hun medewerking in deze zin gerekend werd (61). Dit geeft ons aanleiding nog eens terug te komen op een punt dat wij eerder reeds aanstipten. Veelal gelden de Kartuziers als producenten van boeken voor de verkoop; en met name Utrecht geldt sinds 1923 (62) als een atelier voor boekverluchting. Deze voorstellingen komen ons onjuist voor.

Kartuziers schrijven boeken. Zij verkopen ook wel eens een boek, maar dat is incidenteel (63). Het komt ook voor dat zij voor personen buiten het klooster, op hun verzoek, een boek schrijven; en het lijkt redelijk te verwachten dat de betreffende de daaraan verbonden kosten zal hebben vergoed (64). Ook ander werk op boekgebied verrichten zij wel voor buitenstaanders (65). Maar van

(59) Hs. UTR., 38.

(60) Hs. UTR., 297; W. Gs. HELLINGA, *Kopij en druk in de Nederlanden*, 1962, pl. 13-16. De drukker Peter Drach uit Spiers had een boek uit Erfurt te leen, waarvoor hij andere boeken als pand had gegeven (MBK, t. II, p. 226).

(61) Zie over Gerson's houding in dezen G. OUY, in *Scriptorium*, 1962, t. XVI, p. 281.

(62) A. W. BYVANCK, *Utrechtsche miniaturen*, in *Het Gildeboek*, 1923, t. VI, p. 1-11.

(63) In de Utrechtse rekeningen vinden wij bv. een « buitengewone » inkomst van f 25 voor een boek. Maar in dezelfde rekeningen is een dergelijke inkomst voor een merrie, zonder dat men deswege de Kartuziers veehandelaren zal noemen. — Vgl. SCHREIBER, *Mainz*, p. 73.

(64) Bekend zijn mij slechts weinig gevallen: hs. DOUAI, 132 geschreven door een Kartuzier van Brugge — echter ten behoeve van een in datzelfde klooster intredende noviet (dit ontleen ik aan de ongepubliceerde studie van F. Hendrickx); een Psalter en een Graduale, geschreven te Scheut — echter voor Antwerpen, in mindering op een door dat huis verstrekte lening (PINCHART — zie noot 23 —, p. 150).

(65) Scheut bond boeken voor anderen (PINCHART, p. 149; de opbrengst

geregeld werk op bestelling horen wij nergens; het zou ook niet in overeenstemming zijn met hun opvatting van hun wezenlijke taak; en hun economische organisatie maakt duidelijk dat, terwijl uitgaven voor boeken normaal zijn, op inkomsten uit dezen hoofde niet gerekend wordt (66). De Kartuziers werken voornamelijk voor de eigen bibliotheek (niet voor niets spreken de *Consuetudines* in één adem van « bewaren » en « vervaardigen »); zij kunnen onmogelijk als centra van boekindustrie gezien worden.

Kartuziers versieren hun boeken ook (met mate) (67). En ook dit doen zij wel eens voor anderen (68), maar ook dit niet als geregeld bedrijf. Evenmin als boekleveranties op ruimere schaal is dan ook een « miniaturenatelier » in een Kartuis ooit aangetoond. Integendeel: de fraaie Utrechtse verluchte handschriften zijn, voorzover zij in de bibliotheek van de Kartuis horen, toch aantoonbaar niet daar geschreven doch van buiten ingekomen; de handschriften daarentegen, die werkelijk in dit klooster met plaatjes versierd zijn, tonen door hun artistieke niveau overduidelijk dat het hier om amateurswerk gaat, niet om werk waarmee men een professionele markt concurrentie kon aandoen.

Op het punt van de boekverluchting is er echter, behalve het argument dat Kartuzierkloosters geen geld verdienende bedrijven zijn, nog een factor in het spel: de felle afkeuring in de orde tegenover de zonde der *curiositas*. Deze wordt gedefinieerd als « de begeerte verborgen dingen te weten, fraaie dingen te zien, dure dingen te hebben ». Hoezeer de orde aan het armoe-ideaal vast-

in vier jaar was ruim drie pond, ongeveer zoveel als één deel van de grote bijbel kostte die zij *lieten* schrijven); maar heel wat meer lieten zij zelf binden door hun ordebroeders te Diest (*ibid.*, p. 144, 148; zij leverden zelf het materiaal en hoefden alleen transportkosten, geen arbeidsloon te betalen).

(66) De inkomsten van Utrecht in 1467 komen voor haast 95 % uit grondbezit en renten; dan is er nog een post *pomerium* (= moestuin?), en ontvangen giften, en 1 % (een paar gulden) uit verkoop van o.a. de in noot 63 geciteerde merrie; van opbrengst van eigen arbeid is er geen spoor. Zie ook boven, noot 11.

(67) De versiering met drolerieën van het hs. DOUAI, 132 uit Brugge (zie noot 64) is wel een opvallend staaltje.

(68) Scheut verdient in vier jaar ruim een pond met verluchten: PINCHART, p. 149. — Maar zeker zo vaak laat men het verluchten buitenshuis doen; zo doen bv. Scheut zelf (PINCHART, p. 145), Luik (waar men het soms ook zelf deed; STIENNON — zie noot 19 — p. 61), Utrecht (HULSHOF, *Utrechtsche parelen*, p. 62).

houdt, is bekend; het mijden van intellectuele *curiositas*, in de vorm van scholastieke speculatie en van niet-devote wetenschap, weerspiegelt zich in de inhoud van hun bibliotheken (68a); maar ook onder de derde gedaante wordt deze zonde bestreden. In de besluiten van het Generaal Kapittel (69) is zij een van de hoofdthemas. Waar zij zich voordoet: in de bouw van kloosters, in de kleding der donaten, in prentjes op de cellen, in grafstenen van buitenstaanders binnen het klooster, in snijwerk aan de koorbanken — overal wordt de *curiositas* telkens en telkens weer verboden, moet er iets verwijderd worden, mag er iets niet weer geschieden.

De onophoudelijke herhaling toont voldoende dat de strijd moeilijk, zo niet hopeloos was; de mens, ook de Kartuizer, kan de sierlijkbaar niet laten. Oogluikend wordt veel toegestaan; ook verschuift het oordeel over wat « gewoon, eenvoudig » en wat « onnutte opsmuk » is binnen de orde met de algemene stijlontwikkeling mee (zij het wellicht in trager tempo), zodat in de vijftiende eeuw een mate van versiering, een hoeveelheid van geschilderde altaarstukken, kostbaar vaatwerk enzovoorts als normaal wordt geaccepteerd, die Guigo de haren te berge zou hebben doen rijzen (70). Hier komt nog een uitwendige oorzaak bij: als er iets is, dat de orde nog meer ter harte gaat dan het vermijden van *curiositas*, dan is dat het vermijden van *scandala*. Als dan ook ergens het verwijderen van overtollige sier wordt bevolen, geschiedt dat geregeld met de restrictie: *voorzover het mogelijk is zonder ernstig aanstoot te geven*. Terwijl de orde in de kloosterbouw steeds expliciet de *rusticiteit der oude vaderen* als ideaal stelt, terwijl de visitatoren hier bij de bouw van nieuwe kloosters streng op toezien en niet aarzelen wijzigingen in de bouwplannen (71), ja zelfs veranderingen in het reeds gebouwde te bevelen — accepteert de orde

(68a) Esn vrij hoog percentage der Kartuijzers had een academische vorming achter zich; maar voor velen betekende de intrede in het klooster de overgang naar iets geheel anders, zelfs als zij hun geleerde achtergrond niet verloochenden. Zie bv. H. RÜTHING, *Der Kartäuser Heinrich Egger von Kalkar*, 1967, p. 56.

(69) Men leze slechts enige jaren uit C. LE COUTEULX, *Annales ordinis Cartusiensis*.

(70) Men moet zich goed realiseren dat zelfs de strenge discipline binnen de orde niet heeft kunnen verhinderen dat de Kartuis, zoals getekend bij de Meyer-de Smet, allerminst de Kartuis van de Nederlanden is.

(71) Dit overkwam bv. Utrecht.

toch de Certosa van Pavia en die van Florence, beide artistieke pronkstukjes; maar haar commentaar hierop is: *om de ongenade van vorsten te vermijden (die men zich makkelijk op de hals haalt, als zij dure kloosters willen bouwen en men hen daarbij iets in de weg legt), moet men wel eens iets van de karigheid van ons leven laten varen* (72). Hier is dus, volgens hen, gewoon overmacht in het spel.

Voor het maken van miniaturen geldt dit excuus uiteraard niet. Integendeel: de Utrechtse handschriften — niet onversierd, maar wel soberder versierd dan gebruikelijk — tonen hoe nauw men het in de vroege 15de eeuw nog met de *curiositas* nam. Men moet wel concluderen: een zekere mate van versiering van handschriften — met penwerk e.d., met in de context nodige illustratie, en ook wel eens met minder onmisbare plaatjes — wordt toegestaan, hoewel men er niet uitdrukkelijk naar zal streven; een monnik met talent in deze richting zal een zekere vrijheid hebben gehad dat talent te tonen, incidenteel zelfs ten behoeve van personen buiten het klooster; maar uitoefening van de miniatuurkunst als bedrijf mag men zich bij Kartuijzers niet voorstellen.

* * *

Wij hebben getracht een beeld te schetsen van de boek-cultuur der Nederlandse Kartuijzers. Dit beeld heeft merkbaar te lijden onder gebrek aan materiaal en aan voorstudies. Veel is nog niet duidelijk, bv. de rol van de enkeling: hoe anders zou Utrecht zijn geweest zonder Zweder? En hoeveel van wat wij vonden is werkelijk anders dan bij andere orden? Maar hoewel deze en andere vragen open blijven, mag men toch als slotsom stellen dat de Kartuijzers in de Nederlanden het voorschrift omtrent het « met zorg bewaren en met ijver vervaardigen » goed hebben nageleefd; een zeker archaïsme — met name in de algemene opvatting van het schrijfwerk — en een duidelijk streven naar soberheid en bescheidenheid — zowel in de inhoud als in de vorm der boeken — zijn hun kenmerkende trekken.

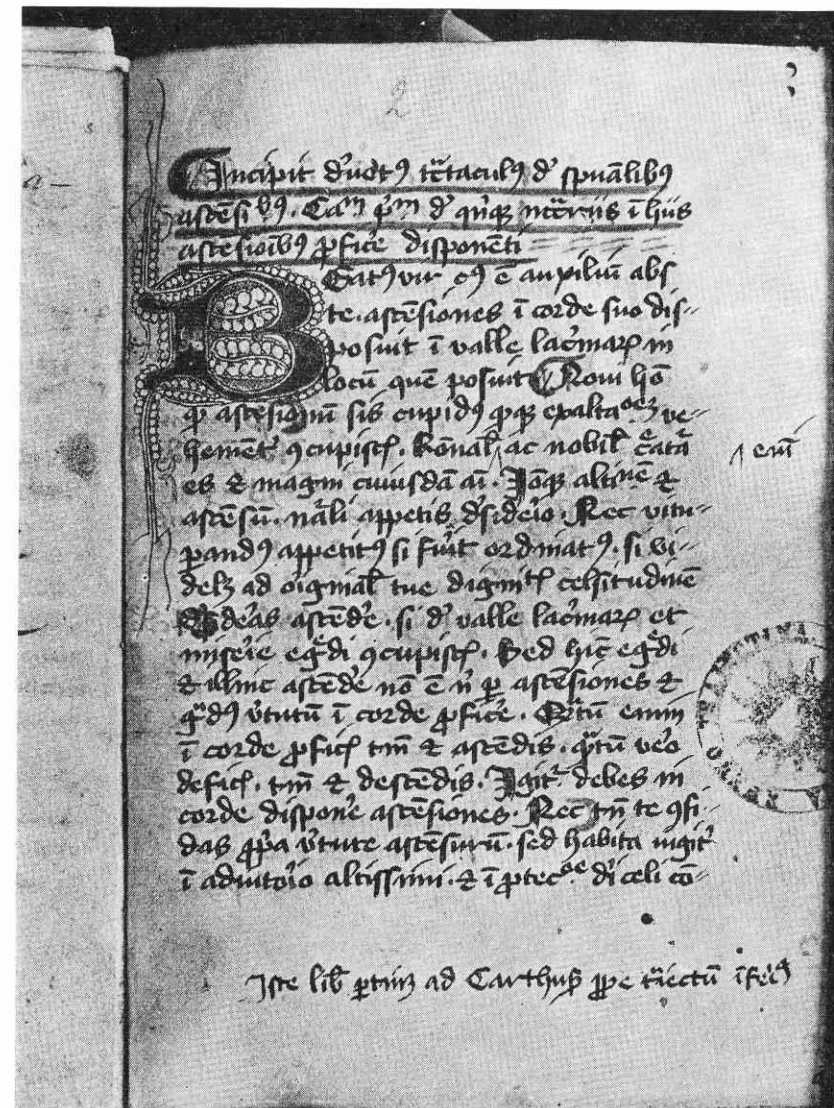
Desondanks, of ten dele juist daardoor, zijn de Kartuijzen geen

(72) LE COUTEULX, t. VII, p. 21, over Pavia.

« cultuurcentra ». Zij zijn centra van iets dat naar het oordeel van henzelf en van vele tijdgenoten heel wat waardevoller was dan « cultuur » : wat Geert Grote er vond, was geen boekenwijsheid. Hij stemde in zijn opvatting van het boek met hen overeen ; wat Thomas a Kempis van hem zegt, tekent ook de Kartuziers : *studiosi in het lezen van teksten, niet curiosi in het hebben van fraaie boeken*. Wij moeten alle gedachten van bibliofilie verre houden en het boek alleen als drager van een tekst zien, wanneer wij spreken van *Bücherliebe und Bücherpflege bei den Kartäusern*.

Leiden, 25 augustus 1973.

Van het artikel van F. HENDRICKX, geciteerd in noot 19, zijn inmiddels twee afleveringen verschenen : OGE, 1973, t. XLVII, p. 3-63, 241-290. Het in noot 64 geciteerde staat daar p. 13-20 ; het is een opmerkelijk geval van quasi-persoonlijk bezit (zie p. 176), want er staat dat het boek (een graduale) « behoort aan J. Hoste, monnik van dit klooster, die het van het geld van zijn ouders liet maken, en na zijn dood zal het aan het klooster blijven ». Over de Brugse uitleningen (p. 177) zie Hendrickx p. 241-258 : de lijst is geleidelijk ontstaan en 1376 is in feite slechts terminus post quem. (Wellicht gaat het trouwens slechts om één exemplaar van de Spiegel?) P. 255 legt Hendrickx ten onrechte verband tussen uitlenen tegen pand of garantie (gebruikelijk), uitlenen tegen vergoeding (komt wsch. niet voor) en van de hand doen van kloosterboeken (verboden).

Utrecht UB 313 f.2 : Gerard Zerbolt, *De spiritualibus ascensionibus*,
 ca. 1405-1410 geschreven door de Utrechtse Kartuzier Martinus van
 Schiedam.

pp manu ipsi colueru
 corripit & amonens de
 st culpa dicit & qd pcep
 in sudoe ubi qm dicit qd
 agit mabiq oparis. Ita
 qua rns sionis. It p
 neis q se dieb9 p tota bin
 it re laborat. Ita tepus
 no vo die finit dicit qm
 iboib9 iustas. Ammonens
 illi dicit. Eli te no opor
 tm uacae & uide qm sua
 ota op9 manu reddidit te
 q alio applaudē & allatu
 ut aplē sēbt ad resala
 no s m Bernar dā. It p
 sicut cap9 suo podē et
 ut nōm p qmctōne
 effiat puriore. Ceter
 qmē mī p apuc i cyp
 sequit. & It p labozes
 sublimē exaltantur.

Verumptm̄ ne a cordis apēsionib9 sage
 divedat. ea debes mag9 opa compatiā q
 tu i te & p eligē. q cu spūalib9 dēdur
 maiorē meritoria hre. sicut sacē libras
 scēle. Quod mīn9 ab apēsione pedit. & est
 spūali apl9 fructuosū. Quot enī libras
 sacros scēle. qsi tot vitap pones fructo.
 qd ex eis quāqut & p ficiat. tot eis qm
 ceptū mētorp. It me op9 scēle Bernardus
 mag9 apēbt. Plures scēp p m p p p
 erāt. Qes frēs & discipuli i mōstero sū
 martm q statuti libras scēbat. De ope
 scēte mē alia Stoic9 serm9 rusticum
 mōstū spālē admonet. Plures sū libras
 scēle. tū ex hūilitate. tū ad euitandū oca
 apēs manib9 scēbant. ut d' Ambrosio legi?
Et Jeronimo glōle. Et hanc cū manib9
 oparis nō debes mēte aciam. sed ad pietā
 tē cordis te epēt. orando aliq' a' meditando.
 seu ete q scēle dulcē mūnando. pmo cep
 s m Augustini. i de ope mōstrop p totē
 ipi a op9 deuote aliqūd dicitur. Ita om

Utrecht UB 313 f.89 : hetzelfde handschrift als op de vorige afbeelding. Let op het citaat uit de Kartuizer-Consuetudines in de passage over het schrijfwerk.

In uitam bā hyla
 rione mōchi.
 cryptur mēā beā
 Holaromo. Ita
 et inoco spm s m
 hic quilibet ueritas largit9 e. m
 ad natūdas eius s mone s hnat.
 ut fā dāp creque m. . . Corā
 Et qui fecere iūctes. ut ait cris
 pus: tanta sctur laus. qū tron
 eas iūctis potūre extollere pre
 clama igemā. Alexander mag
 mis mēredo: que amēte m p m
 dū. m Amrā cap pax Daniel no
 ete: cū ad achillis turrib9 p m
 miss9 felix te ait o mēns. qm
 finerie mēgnio scone mēctōm.
 homēz s9 sctificatō. Porro m

Explicat plog9
 sicut est dī p m
 ditos: rosa ut
 runt. A quib9 m
 dicitur: rosa ut
 illa paret ut e
 mī. mōz q doc
 ut cap9 dicit
 ruis: qd qd hio
 crederē. Itō sy
 rone sctificatō
 na dēscēbat. Itō

vel
 et una hanc p m
 uide sū s m. . .

Utrecht UB 390 f.205 v : Heiligenlevens, in 1421 door de Utrechtse Kartuizer Zweder van Boecholt geschreven. Let op de achteraf aangebrachte leestekens. De randnoot over Homerus is waarschijnlijk van de hand van Hector van Moerdrecht.

